

Hrašková, Erika; Šimkovic, Michal

**Nové poznatky k architektúre stredovekých kostolov v regióne
Novohradu a Hontu**

Archaeologia historica. 2003, vol. 28, iss. [1], pp. 477-489

ISBN 80-7275-043-7

ISSN 0231-5823

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140532>

Access Date: 07. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Nové poznatky k architektúre stredovekých kostolov v regióne Novohradu a Hontu

HRAŠKOVÁ ERIKA – ŠIMKOVIC MICHAL

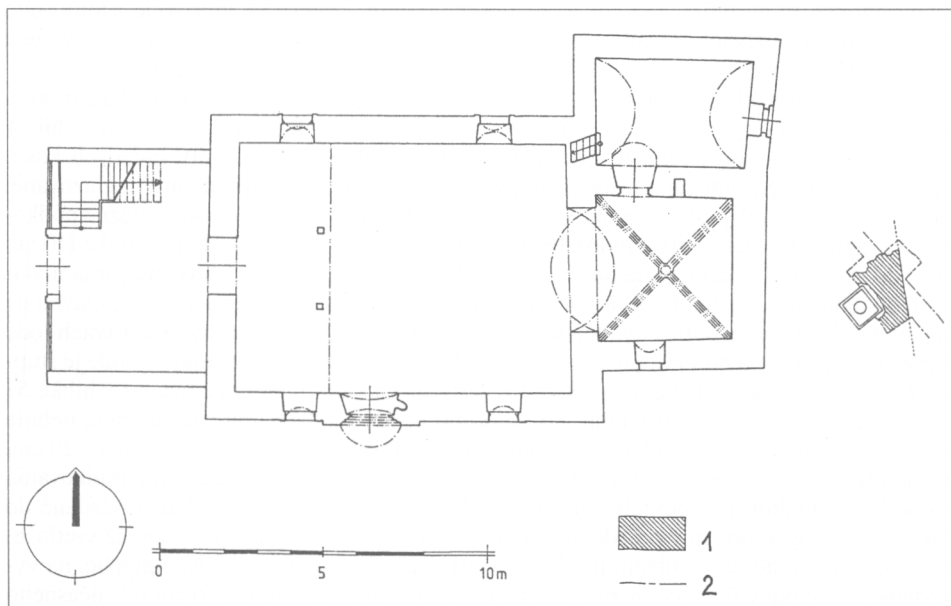
1. Úvod

Cieľom príspevku je čiastková sumarizácia výsledkov bádania sakrálnych stavieb na území Novohradu a Hontu v r. 1998–2002. Rozsah výskumov a prieskumov je rôznorodý, nakoľko všetky mali charakter záchranných, alebo predstihových pamiatkových dokumentácií realizovaných v krátkom predstihu, resp. súbežne s obnovou pamiatok. Z uvedených dôvodov výskumy nemali charakter systematického bádania a na základe ich výsledkov zatiaľ nie je možné sformulovať ucelený pokus o syntézu vývoja sakrálnej architektúry regiónu. Z tohoto pohľadu vychádza aj štruktúra príspevku, ktorý pozostáva z prehľadu výsledkov jednotlivých výskumov a stručnej kapitoly venovanej súčasnej úrovni poznania problému.

2. Prehľad výskumov

Balog nad Ipľom (okr. V. Krtíš) – rim.-kat. kostol sv. Mikuláša biskupa (obr. 1)

R.-k. kostol je situovaný v intraviláne obce. V súvislosti s výkopmi pre plynofikáciu bol uskutočnený v opevnenom areáli kostola záchranný výskum. Priebežne boli sledované ryhy, ktorých šírka bola cca 50 cm, hĺbka cca 70–80 cm od súčasnej úrovne terénu. Profily mali charakter jednotného zásypu – tmavohnedá hlina s menším množstvom suťového materiálu (ako je škridla, drobnejšie kamene, malta) a s fragmentmi ľudských kostí.



Obr. 1. Balog nad Ipľom, pôdorys kostola s lokalizáciou archeologického výskumu. 1 – murivo zistené výskumom, 2 – hranice sondy.

V severovýchodnej časti areálu, v blízkosti kanalizačnej šachty bola v profile zachytená časť muriva. Na základe tohto nálezu došlo k rozšíreniu sondy približne v smere S–J. V severnej časti sa pokračovalo až po odkrytie líca muriva, v južnej časti bola sondáž obmedzená kanalizačnou šachtou. Murivo z lomového kameňa je spájané vápennou maltou, ojedinele sa v ňom vyskytli malé zlomky tehál. Predpokladá sa ďalšie pokračovanie muriva severozápadným smerom. V murive bol sekundárne požitý článok – stĺpik kruhového prierezu s ružového pieskovca, so zvyškami po bielych vápenných náteroch, ktorý môže prináležať k niektorej fáze objektu kostola. Jedná sa pravdepodobne o stredový stĺpik okna. Z rozsahu záchranného výskumu doposiaľ nie je možné určiť pôdorysnú dispozíciu ani funkciu objektu. Murivo je zapustené v hornej časti do rôznorodého zásypu, v spodnej časti je položené na tmavohnedom íle tvoriacom podložie. Všeobecne je možné naznačiť, že tento objekt bol postavený po vzniku zásypu v okolí kostola, teda pravdepodobne po väčšej úprave kostola. Žiadny objekt, ktorý by sa nachádzal v areáli kostola, zatiaľ nebol zistený ani v archívnych prameňoch.

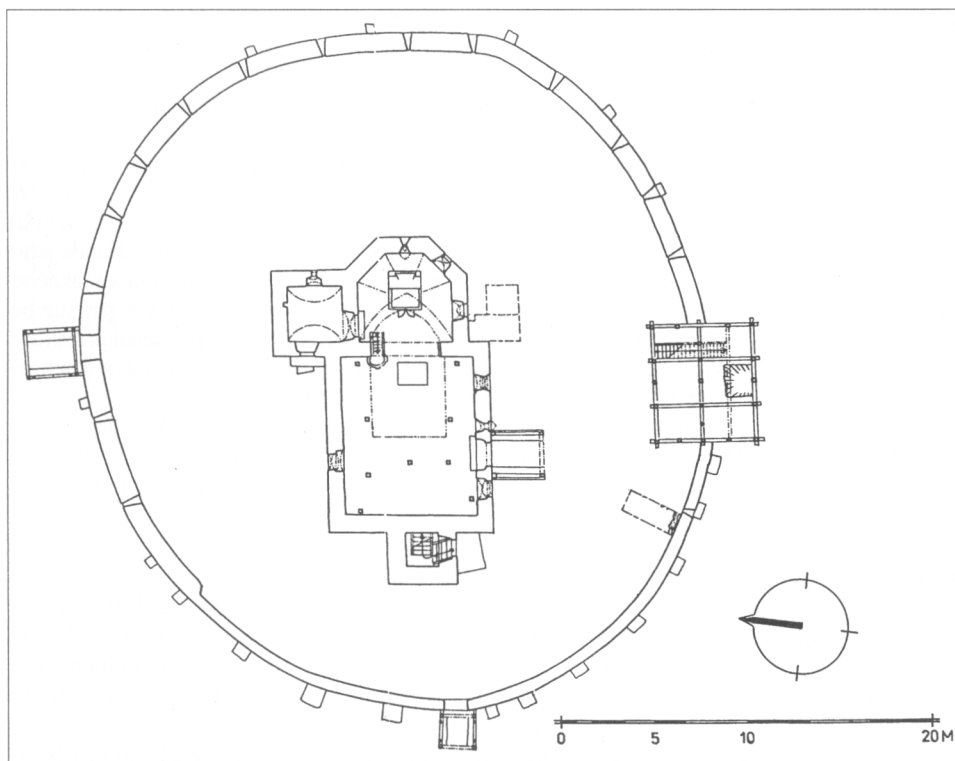
Materiál, ktorý z výplne sondy je málopočetný: okrem zlomkov ľudských kostí, na základe ktorých predpokladáme existenciu prikostolného cintorína, sú to len drobné zlomky keramiky, fragmenty omietky. Tento materiál možno len rámcovo datovať k obdobiu existencie kostola, pár atypických črepov má stredoveký charakter keramiky 15. stor., ostatné sú datovateľné do 16.–17. stor.

Samotná stavba kostola sv. Mikuláša biskupa má románske jadro prezentované v rámci poslednej pamiatkovej úpravy. Jedným z námetov pre budúce výskumy kostola je overenie súčasnosti, resp. chronologickej následnosti lode kostola s románskym portálovým rizalitom a kvadratického presbytéria zaklenutého jedným poľom krížovej klenby.

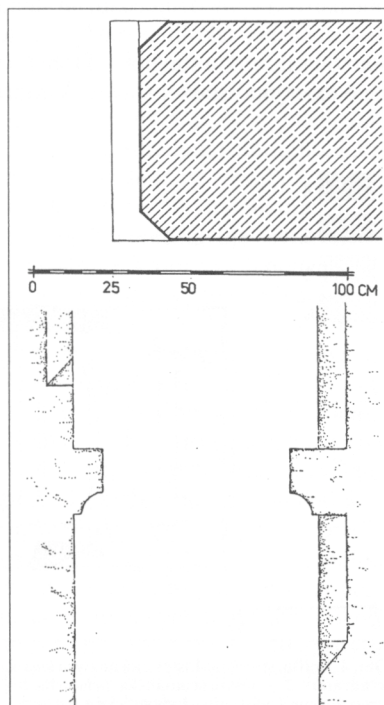
Dobroč (okr. Lučenec) – Ev. a v. kostol (obr. 2, 3)

Kostol je postavený na vrchole dominantného návršia medzi obcami Dobroč a Mýtina priamo nad hlavnou cestou Zvolen–Košice. Záchranný výskum bol vyvolaný narušením terénu pri zemných prácach v areáli kostola. Takto vzniknuté „sondy“ boli prehĺbené, rozšírené a začistené. Sondou „A“ bolo odhalené základové murivo opevnenia kostola, ktoré sme sledovali až do hĺbky 132 cm od súčasného terénu. Základové murivo je z lomového kameňa spájané vápennou maltou, nelícované, bez povrchovej úpravy. Výplň bola tvorená jednotným zásypom : sypkou sivou hlinou s úlomkami ľudských kostí a keramiky.

V stupňovite zahĺbenej sonde „B“ sme sa sústredili na časť priliehajúcu k južnému murivu presbytéria a jeho styku s loďou s cieľom zistiť ich vzájomný vzťah. V hornej časti do hĺbky 110 cm od súčasného terénu sa nachádzal zásyp obsahujúci fragmenty ľudských kostí, omietky, malty, eternitovej strešnej krytiny, množstvo kameňov, fragmenty neglazovanej i glazovanej keramiky, bližšie neurčená novoveká minca, bronzová pracka, železná podkovička z čižmy, závlačka, nity a množstvo klincov a kúskov novovekého skla. V hĺbke 110 cm bola do oranžového kompaktného ílu tvoriaceho podložie zapustená hrobová jama nedospelého jedinca s čiernou hlinitou výplňou. Hrob bol orientovaný v smere V–Z, hlavou na západ a bol čiastočne porušený, bez sprievodných nálezov. Na odhalených murivách lode a presbytéria kostola boli zistené značné rozdiely: rozšírené základové murivo lode je stupňovito ukladané na podložie, najplytšie v mieste styku s murivami presbytéria v hĺbke 57 cm pod úroveň súčasného terénu, čo bolo dno sondy a hlbšie, základová špára nebola zistená v celom rozsahu. Základy sú oproti nadzákladovému murivu rozšírené cca o 20 cm. Základové murivo je budované z veľkých kameňov, bez známk opracovania, riadkovania s vytečenou maltou bez povrchovej úpravy. Pôvodne bolo pravdepodobne zakladané do základovej ryhy, ktorú sa v profiloch však nepodarilo zistiť. Spájané je bieluou až svetlošedou vápennou maltou s hrubším pieskom. Murivo presbytéria je zakladané plytšie, na vyrovnané kompaktné ílové podložie, približne v jednej úrovni, v hĺbke 76 cm od súčasného terénu. Na sledovanom úseku je murivo ukladané približne do riadkov, je lícované, spájané vápennou maltou s hruškami nerozmiešaného vápna a zrnkami tehloviny. Oproti nadzá-



Obr. 2. Dobroč, kostol s areálom. Sondy archeologického výskumu bodkované.



Obr. 3. Dobroč, detail gotického triumfálneho oblúka.

kladovému murivu sa nerozširuje. V hornej partii vzájomného styku sú murivá navzájom zviazané, nižšie murivo presbytéria prebieha ďalej smerom na západ a murivo lode sa pripája naň.

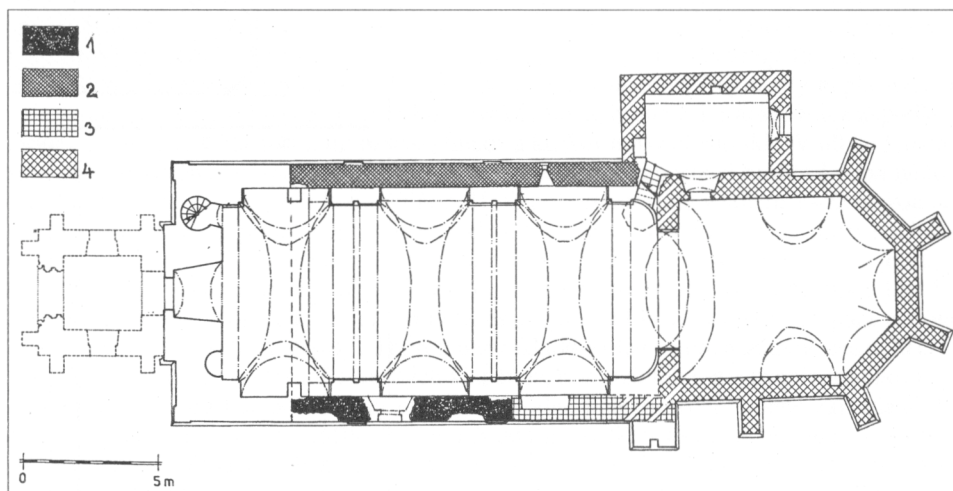
Výskum priniesol niektoré čiastkové poznatky o stavbe a areáli kostola, ktoré však bez ďalšieho výskumu zostávajú len v roli hypotéz. Napriek sondáži nie je možné definitívne určiť vzájomný vzťah lode a polygonálneho presbytéria. Na základe odlišnosti stavby základových murív a odlišnosti ložných mált možno predpokladať, že loď je staršia ako presbytérium. Na starší pôvod kostola môže poukazovať aj jeho poloha na dominantnom návrší. K mladšej fáze možno azda zaradiť murivo presbytéria a triumfálny oblúk (na základe jeho tvaroslovia – obr. 3), čo by čiastočne vysvetľovalo podbiehanie časti muriva súčasného presbytéria s murivom lode v hornej časti základov sledovaného úseku práve pri stavbe nového triumfálneho oblúka. Dôležité poznatky k datovaniu lode kostola priniesol prieskum jej krovu (J. Lišaník, október 2002), ktorý zistil stredovekú konštrukciu krovu dendrochronologicky datovanú do obdobia konca 15. storočia (podľa T. Kyncla).

Terén v okolí kostola je v sledovanej časti značne premodelovaný do hĺbky 110–150 cm od súčasnej úrovne. Hrob v bezprostrednej blízkosti južnej steny kostola, ako aj množstvo zlomkov ľudských kostí vyskytujúcich sa v horných vrstvách tvoriacich zásyp predpokladá existenciu prikostolného cintorína.

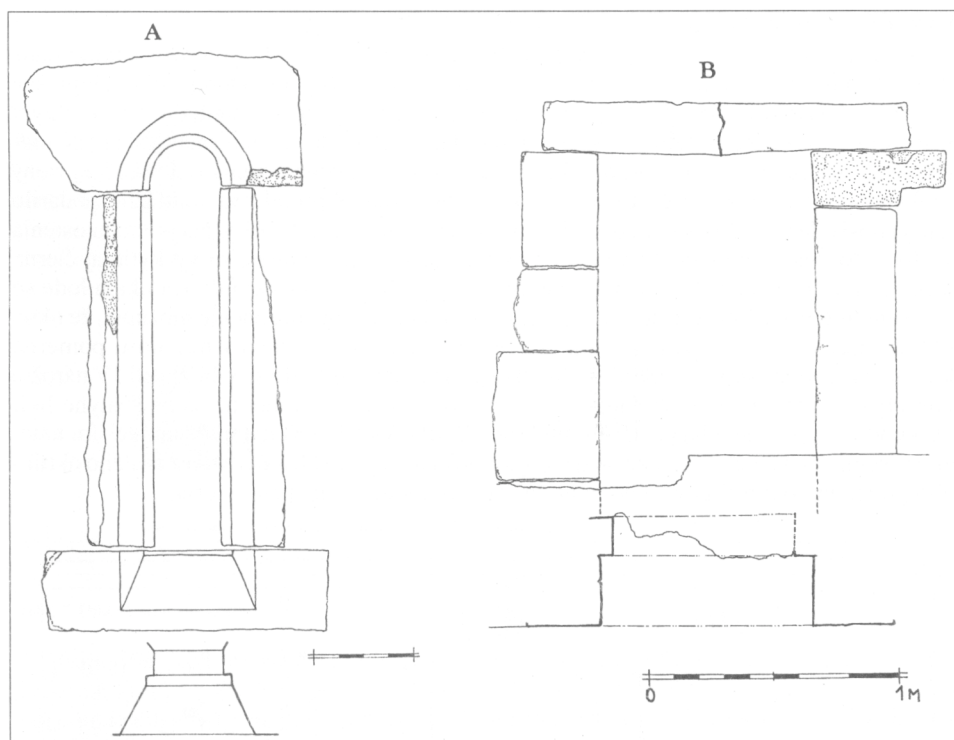
Holiša (okr. Lučenec) – rím.-kat. kostol Narodenia Panny Márie (obr. 4, 5)

Kostol sa nachádza nízkej terase na okraji obce. Stavebno-historický sondážny výskum bol vyvolaný obnovou exteriérových omietok. Sondáž bola zameraná hlavne plochy, kde boli narušené omietky plošne v celej hrúbke odstraňované, lokálne bola doplnená ďalšími sondami. Na základe tohoto výskumu možno stredoveký vývoj kostola rozčleniť do štyroch, resp. piatich vývojových etáp (obr. 4).

Najstaršiu stojacu časť kostola tvorí tehlová stavba, vybudovaná z plevových tehál s pôvodnou povrchovou úpravou líca muriva hladenou omietkou. Sondážou boli odhalené obe nárožia vymedzujúce južnú stenu tehlového kostola, ktorá je dnes súčasťou južnej steny lode súčasnej sakrálnaj stavby. Tento tehlový románsky kostol pravdepodobne nebol najstaršou sakrálnou stavbou v Holiši – výskum južnej steny priniesol vážne indicie nasvedčujúce existencii staršej stavby. V murive južnej steny románskeho tehlového kostola sú se-



Obr. 4. Holiša, stavebno-historická analýza kostola. 1 – románske murivo 1. etapy (tehlové murivo s o sekundárne použitými kvádrami). 2 – neskororománska prístavba bočnej lode. 3 – prvá gotická etapa. 4 – neskorogotická stavebná etapa. Prerušované šrafovanie – hypotetické zaradenie.

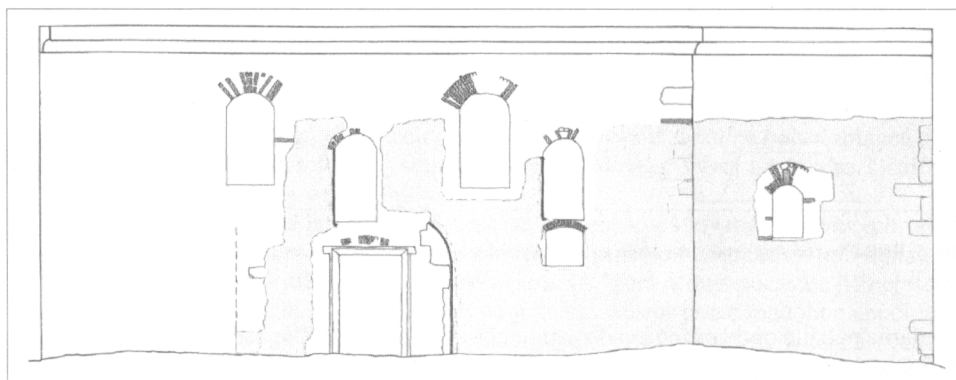


Obr. 5. Holiša, tvaroslovné detaily. A – okno na severnej strane kostola. B – južný portál.

kundárne použité opracované kvádre s povrchovými nátermi. Z tej istej stavby ktorej môže pochádzať aj zamurovaný južný portál (obr. 5B), ktorý je vo svojej súčasnej podobe aj polohe sekundárne umiestnený aj poskladaný. V prípade spomenutých prvých dvoch stavebných etáp je celková dispozícia objektu neznáma a rovnako postrádame chronologicky zaraditeľné prvky umožňujúce datovanie. Jedinou oporou sú následnosť stavebných etáp objektu s trefou etapu datovanou neskorománskym okienkom (obr. 5A) a použitie plevo- vých tehál (Staník–Kvetanová 1998). Tretiu etapu vývoja objektu predstavuje asymetrické rozšírenie pôvodného jednododia bočnou loďou na severnej strane, ktorú na východe ukončovala sakristia tak, že severný múr sakristie lícoval s múrom lode. V stene bývalej sakristie bolo odkryté malé okienko (obr. 5A), ktoré je možné rámcovo zaradiť do neskororo- mánskeho, resp. ranogotického obdobia. Najbližšie tvarové analógie nachádzame na ranogotickom chóre kostola sv. Mikuláša v Balogu nad Ipľom a na neskororománskom kostole v Timoradzi (Bóna–Kollárová–Paulusová 1998, obr. 5). Stredoveký vývoj kostola ukončujú dve gotické etapy. Staršia etapa bola identifikovaná len na južnej strane, kde sa na cezúru pripája k nárožiu románskeho tehlového kostola z druhej etapy. Interpretácia tejto prestavby je nejasná, za súčasného stavu nie možné zistiť či ide o výstavbu nového gotické- ho presbytéria šírkou zhodného so staršou loďou, alebo o pomerne atypický príklad predl- ženia lode na východ. Najmladšia gotická prestavba predstavuje výstavbu polygonálne ukončeného presbytéria so sakristiou. Oporou pre datovanie najmladšej stredovekej pre- stavby je kolekcia fragmentov rebier ktorá bola vykopaná pri terénnych úpravách v okolí kostola. Rebrá pochádzajú z hviezdicovej, alebo sieťovej klenby a svojím lineárnym a geometrickým charakterom korešpondujú s in situ zachovanou rozetou presbytéria a celkovo sú datovateľné do neskej gotiky, na koniec 15. až začiatok 16. storočia.

Malé Zlievce (okr. V. Krtíš) – ev. a v. kostol (obr. 6)

Súčasný Ev. a v. kostol sa nachádza na mierne vyvýšenom okraji terasy v intraviláne obce. Výskum bol realizovaný v súvislosti s obnovou fasády pri ktorej bola celoplošne odstránená brizolitová omietka. Najstaršou zistenou fázou je gotické jednodolie s pravouhlým uzáverom. Z pôvodnej stavby sa okrem takmer kompletnej dispozície zachovala aj pôvodného časť tvaroslovia: fragment portálu južného vstupu, bočné ostenia okien južnej steny a sekundárne zamurovaná časť ostenia okrúhleho okna. Z portálu sa sondážou podarilo odkryť poškodenú bočnú stojku ostenia a o polovicu oblúka archivoly. Na povrchu ostenia sú stopy po viacnásobných červených a bielych náteroch, ojedinele sa vyskytla aj čierna farba. Okrem portálu boli v južnej stene odkryté aj fragmenty ostení dvoch okien lode so zvyškami bielych náterov, ústupok v profile okenného ostenia naznačuje možnosť, že okná mohli byť delené stredovým prútom. Napriek tomu, že stavba bola v minulosti pomerne dokonale zbavená všetkých starších omietkových vrstiev, podarilo sa v blízkosti JV nárožia lode objaviť malý zvyšok hladnej exteriérovej omietky. Vo východnej stene svätyně boli v sekundárnej polohe odkryté tri architektonické články z ktorých najvýznamnejším náležom je segment ostenia navonok sa rozširujúceho otvoru pochádzajúci azda z malého okrúhleho gotického okna situovaného pôvodne vo východnej stene presbytéria.



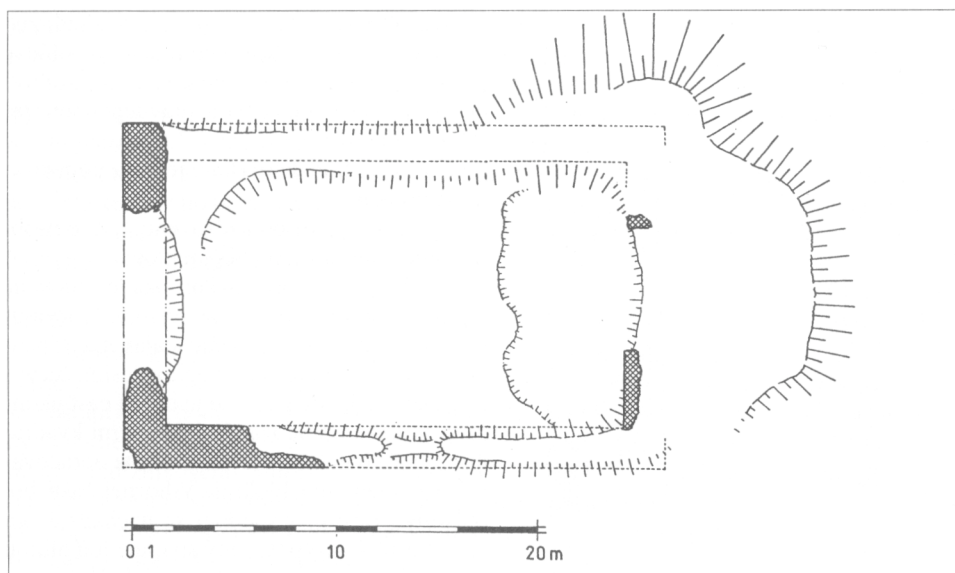
Obr. 6. Malé Zlievce, južná fasáda kostola. Sivou farbou sú značené gotické murivá 1. etapy. Silnou čiarou sú zvýraznené zachované ostenia pôvodných otvorov.

Na severnej strane, v styku lode a presbytéria, pod dnes zamurovaným portálom, ktorý viedol z dnes neexistujúcej sakristie do svätyně, bola vykopaná sonda na zistenie nivelety terénu. Po začistení situácie bolo odkryté základové murivo rozšírené cca o 20 cm voči nadzákladovému murivu. Obidva základy sú previazané, z tejto situácie je zjavné, že obidve časti loď aj svätyně sú stavané v jednej etape. Základy boli ukladané do sivého masného flu, ktorý tvorí podlažie. Lomový kameň je spájaný vápennou maltou, ktorá je po povrchu dôkladne roztrtá, celý základ je dôsledne lícovaný. Základy lode sa smerom hore zužujú a vystupujú ešte 48 cm nad základy presbytéria. Zásyp sondy tvorila hnedá hlina s početnými zlomkami ľudských kostí, iný archeologický materiál sa nevyskytol. Početné kosti poukazujú na existenciu prikostolného cintorína.

Výstavbu kostola je možné na základe odkrytých článkov datovať do širšieho rozpätia 14.–1. začiatku 15. stor., najpravdepodobnejšie je vzhľadom na typ svätyně obdobie okolo pol. 14. stor.

Opava (okr. V. Krtíš) – ruina kostola (obr. 7)

Ruina je situovaná na návrší severne od obce. Dnes je viditeľná časť nadzemného muriva lode kostola, zvyšná časť je čiastočne čitateľná v konfigurácii terénu.



Obr. 7. Opava, pôdorys kostola.

Najlepšie zachovanou časťou je západná stena lode. Približne v jej strede sa nachádza kaverna, ktorá s najväčšou pravdepodobnosťou vznikla deštrukciou vstupného západného portálu. Približne 40 cm nad spomínanou kavernou je situované kruhové okno bez kamenného ostenia. Na interiérovej časti západnej steny sa v murive nad rozetou nachádza ústupok, ktorý je zrejme odtlačkom pôvodného plochého stropu lode, murivo nad touto úrovňou je pravdepodobne pozostatkom murovaného západného štítu lode. Ďalšie murivá nad úrovňou dnešného terénu sú viditeľné na južnej strane, dnes stojí časť juhozápadného nárožia a časť južnej steny lode kostola. Malé zvyšky nadzemného muriva boli odhalené amatérskou sondou vo východnej časti lode – jedná sa o fragment muriva severnej časti triumfálneho oblúka a južnú časť triumfálneho oblúka s nárožím. Zvyšná časť pôdorysu sa v teréne črtá v podobe suťových násypov. Presný pôdorys východnej časti kostola, t. j. svätyně a sakristie nie je možné z povrchového prieskumu určiť. Najpravdepodobnejšou alternatívou sú polkruhová apside, alebo pravouhlý uzáver, s pristananou sakristiou na severnej strane. Poloha kostola by mohla naznačovať datovanie do románskeho obdobia, do realizácie archeologického výskumu toto tvrdenie ostáva len v polohe hypotézy.

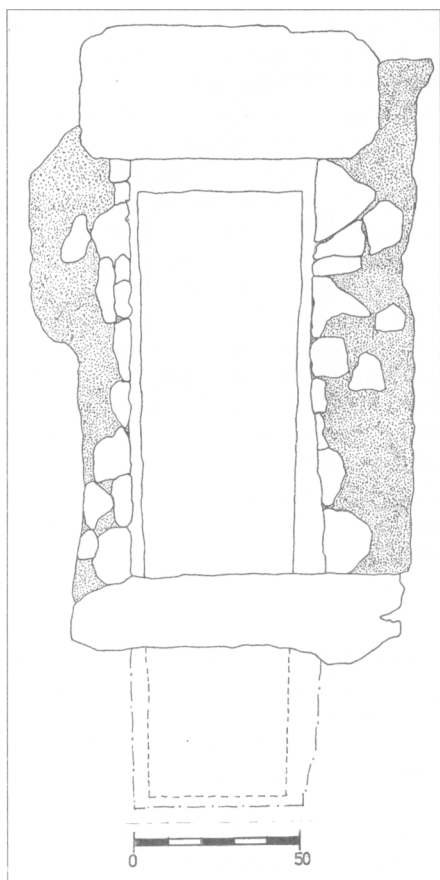
V okolí kostola sa podľa ojedinelých nálezov kostí predpokladá existencia príkostolného cintorína.

Stará Halič (okr. Lučenec) – rim.-kat. kostol sv. Juraja (obr. 8)

Kostol v Starej Haliči bol už v minulosti skúmaný, ako samotná stavba, tak aj jeho okolie s cintorínom. Napriek tomu sme však sledovali práce pri odstraňovaní betónovej podlahy v interiéri lode. Pri južnej stene boli po odstránení časti zemin v profile viditeľné zvyšky starších podláh.

Mladšiu predstavuje fragment tehlovej dlážky, nachádzajúcej sa tesne pod betónovou podlahou. Tehly boli klasovito kladené do suchého lôžka.

Staršiu predstavuje fragment maltovej podlahy, z vápenej malty s prímiesou hrubšieho piesku a početnými vápennými okami. Nachádza sa bezprostredne pod tehlovou podlahou, bez medzivrstvy medzi oboma. Nakoľko v niektorých miestach bol zachovaný jej povrch, možno povedať, že neslúžila len ako vyrovnávacía vrstva pod tehlovú podlahu, ale plnila funkciu plnohodnotnej dlážky v určitom období.



Obr. 8. Stará Halič, hrobka.

cm, $d_l = 182$ cm. V hrobe bol pochovaný dospelý jedinec v natiahnutej polohe na chrbte s rukami zloženými v oblasti panvy. V blízkosti ľavej ruky mŕtveho bola uložená bronzová minca. Na averze tróniaca Madona s dieťaťom na ľavej ruke a žezlom v pravej, kruhopis: PATRONA HUNGARIAE, na reverze štít, v ľavom poli štyri brvná, v pravom trojvršie s korunou a na nich dvojkríž, nad štítom koruna, na ľavej strane štítu písmeno K, na pravej B, kruhopis POLTURA A. 1704. Okraj averzu aj reverzu zdobený presekávanou páskou. Kým došlo k dokumentácii kostrových pozostatkov, hrobku zaliala do výšky cca 50 cm voda.

Hrobka č. 2 – tehlová hrobka je situovaná severne od hrobky č. 1, cca v centrálnej časti pred zvýšeným stupňom presbytéria. Je vymurovaná z tehál spájaných sivobielou vápenou maltou, čiastočne má omietaný interiér. Centrálne časť hrobky tvorí obdĺžniková hrobková komora, zaklenutá valenou klenbou, ku ktorej bola neskôr pristavaná úzka zaklenutá chodba. Výška stien hrobky je 90 cm, výška vrcholu klenby je 115 cm od súčasnej úrovne podlahy, ktorú tvorí hlina. Chodba bola čiastočne zasypaná, zásyp tvorila hlina hnedej farby so zlomkami tehál, omietky a malty.

Vo vnútri sa nachádzali kostrové pozostatky viacerých jedincov. Zo sprievodných náleзов sa vyskytli fragmenty spráchniveného dreva z truhiel, alebo már, kované kince, črepový materiál, zlomok dna sklenej nádoby, a bronzová minca. Atypické keramické črepy možno podľa materiálu rámcovo zaradiť do novoveku. Bronzová minca má na averze tri

Keďže v spomenutom priestore neboli zistené datovateľné archeologické nálezy a obidve podlahy boli od muri va lode kostola v minulosti oddelené izolačnou vrstvou, pravdepodobne pri rekonštrukčných prácach v 70. rokoch, nie je možné absolútne datovať ani jednu z popisovaných podláh.

Okrem podláh boli objavené aj dve hrobky: jedna kamenná a jedna tehlová.

Hrobka č. 1 – kamenná hrobka je situovaná v juhovýchodnej časti lode kostola. Je vymurovaná z lomového kameňa spájaného vápenou maltou s prímiesou hrubého piesku. Na východnej aj západnej strane je horná časť ukončená hrubšie opracovanými tesanými kvádrmi. Z hora bola uzatvorená kvalitne opracovanými kamennými blokmi. V hornej časti bol prázdny priestor, v spodnej sa nachádzal cca 55 cm hrubý zásyp tvorený sivohnedou hlinou so zlomkami tehál, omietky (s niekoľkými nátermi), maltovými okami, malými kameňmi a sprievodnými nálezmi: ako boli sklenený terčik z výplne okna, klinec, fragment sklenej nádoby a keramika – biela, biela maľovaná a sivá keramika s glazúrou aj neglazovaná. Datovanie keramiky je rôzne, vyskytujú sa tvary z 15.–16. stor., ako aj novoveká tenkostenná glazovaná keramika.

Po odstránení zásypu bola v podloží tvorenom oranžovým masným ílom odkrytá hrobková jama. Jej výplň tvorila sivočierna hlina. Hrob sa nachádza 30 cm pod základovou škárou hrobky. Rozmery hrobovej jamy: $\text{š} = 49$

združené štíty s nečitateľnými erbami, nad nimi koruna, doplnené rastlinným dekorom, na reverze po obvodě štylizovaný rastlinný dekor, uprostred neho nápis: EIN GRESCHL 1760.

Datovanie kamennej hrobky je možné na základe mince nájdenej pri ľavej ruke mŕtveho do 1. pol. 18. stor. Na základe nálezovej situácie nie je pravdepodobné, že by bola viacnásobne použitá.

Pochovávanie v tehlovej hrobke nám orientačne určuje minca s dátumom 1760 do 18. stor., ale keďže táto bola viacnásobne použitá nie je známe kedy sa začalo v nej pochovávať a kedy bolo uložené posledné telo a hrobka bola definitívne uzatvorená. Okrem toho horná časť chodby bola narušená zemnými prácami už v minulosti.

Turičky (okr. Lučenec) Ev. a. v. kostol

Z pôvodného kostola dnes zostalo už len pravouhlé presbytérium, ku ktorému bol prístavaný nový kostol v smere sever–juh. Takto sa presbytérium využívalo ako sakristia so samostatným vchodom z exteriéru a bez prepojenia na interiér. Počas reštaurovania nástenných malieb v tomto priestore a výmeny a úpravy podlahy boli objavené základy oltárnej menzy obdĺžnikového pôdorysu. Sú situované v tesnej blízkosti východnej steny presbytéria. Vybudované sú z lomového kameňa spájaného vápennou maltou, v nárožiach sa nachádzajú hrubo zatesané kvádry menších rozmerov. Počas začisťovania plochy boli objavené aj dve staršie vrstvy podláh.

Mladšou je podlaha s pálených šesťuholníkových dlaždíc, ktoré boli uložené v tenkej vrstve sivobielej vápennej malty.

Staršou je maltová dlážka so žltobielej malty s upravovaným povrchom. Medzi jednotlivými vrstvami je len tenká vrstva sivohnedej sypkej hliny.

Nález základov oltárnej menzy v uvedenej polohe nie je nijako výnimočný a existuje viacero analógií takto situovaných oltárov. Otázkou ostáva ich výška a tvar vzhľadom na okná, ktoré sú aj v iných prípadoch nielen v tomto situované nad oltárnymi menzami, ak predpokladáme, že plnili svoju primárnu funkciu osvetľovania.

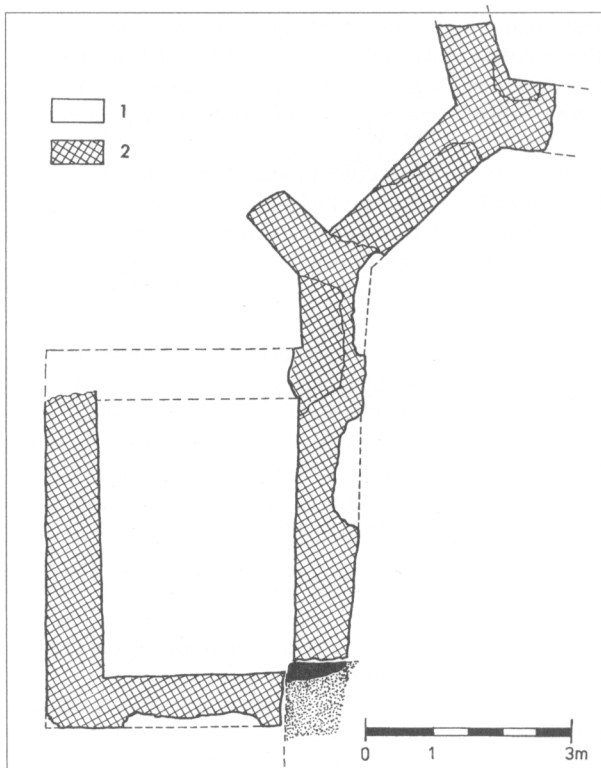
Veľká Čalomija (okr. V. Krtíš) – ruina kostola

Ruina kostola sa nachádza na miernom návrší v katastrálnom území obce V. Čalomija. V rámci prieskumu sakrálnych objektov v regióne bol vytypovaný ako jeden z najhodnotnejších a najviac ohrozených objektov. Vážnym problémom je rýchlo napredujúca deštrukcia západnej steny, ktorá bola do 80.-tych rokov 20. stor. kompletne zachovaná.

Podľa zachovaných zvyškov kostol tvorilo jednolodie, ktorého celkový pôdorys sa zachoval len v náznakoch. Z objektu dnes nad terénom stojí nadzákladové murivo lode do rôznej výšky, na základe tvarov suťových kužeľov vo východnej časti je možné predpokladať polkruhový apsidu, resp. pravouhlý uzáver so sakristiou na severnej strane. Najzachovalejšou časťou je západná stena s kavernou po vypadnutom portáli. V spodnej časti sú kaverny sú zachované špalety a aj časť ľavého ostenia gotického lomeného portálu, z ktorého ďalšie časti sú roztrúsené po blízkom okolí. Pôvodnú situáciu portálu zachytáva fotografia dokumentujúca stav pred deštrukciou južnej časti západnej steny. Umiestnenie portálu v osi západnej steny je zrejme druhotné, čomu azda nasvedčuje spomenutá fotodokumentácia. Na fotografii je pôvodne kamenné murivo západnej steny je všade v okolí portálu nahradené murivom tehlovým. Zrúcanina je zvyškom gotického jednolodia s murovaným čelným štítom lode. Najvýznamnejším poznatkom z prieskumu sú početné nálezy plevových tehl a tzv. prstoviek v kamennom murive lode kostola. Tieto poukazujú na možnosť existencie staršieho tehlového románskeho kostola.

Veľké Zlievce (okr. V. Krtíš) – rim.-kat. kostol sv. Mikuláša (obr. 9)

R.-k. kostol je dominantnou stavbou obce, nachádza sa na výraznej terase na jej severnom okraji. Pri zemných prácach v areáli kostola boli narušené murivá, ktoré boli po očis-



Obr. 9. Veľké Zlievce, stavebno-historická analýza odkrytých murív. 1 – murivo lode, 1. etapa. 2 – 2. etapa, murivo gotického presbytéria a sakristie.

Obr. 1–7, 9 kreslil M. Šimkovic, obr. 8 E. Hrašková.

tení identifikované ako časť základového a nadzákladového muriva staršej sakrálnej stavby. Odkrytá časť dispozície kostola nasvedčuje, že stredoveký kostol tvorilo jednodolie s polygonálnym presbytériom a sakristiou orientované v smere východ–západ, teda približne kolmo na súčasnú stojacu stavbu kostola sv. Mikuláša.

Zachovaná časť architektúry predstavuje čiastočne fragment základového a nadzákladového muriva presbytéria, z lode boli zistené len zvyšky základov z ktorého sa smerom k súčasne stojacej stavbe zachovala len základová ryha. Západná stena zaniknutého objektu sa v súčasnosti nachádza pod dnes stojacou stavbou nového kostola, je teda pravdepodobné, že bola zničená jeho výstavbou. Výskum z technických a finančných príčin nemohol byť vykonaný v plnom rozsahu. Na základe odlišnosti muriva lode a presbytéria a jeho nadväznosti je možno vyčleniť dve stavebné etapy tejto zaniknutej stavby.

Najstaršou časťou stavby je zrejme loď kostola, z ktorej sa zachoval krátky úsek základového muriva severovýchodného nárožia. Murivo tvorí lomový kameň a okruhliaky spájané veľmi nekvalitnou vápennou maltou žltohnedej farby. K tomuto murivu sa prifľahlé múry sakristie aj presbytéria pripájajú na cezúru. Základy lode boli poškodené zemnými prácami pri stavbe súčasne stojacej stavby kostola sv. Mikuláša, nakoľko vrstva po odkrytí dnešnej humusovej skrývky a čiastočne aj nadložného ílu bola kompaktná – oranžový mastný íl, do ktorého sú zapustené základy dnes stojacej stavby, a ktorý čiastočne prekrýva aj murivo lode staršieho kostola. Z technických príčin nebolo možné v danom časovom intervale dočistiť plochu v strednej časti objektu, kde sa predpokladá starší uzáver kostola. Podľa nálezovej situácie – najmä vrstvy deštrukcie s množstvom kameňov aké boli použité aj na stavbu lode, nachádzajúcej sa v tejto časti je možné predpokladať existenciu staršej svätyně. Tento predpoklad umocňuje aj nález fragmentu rebra sekundárne použitého v murive druhej stavebnej etapy. Na základe tohto nálezu je možné hypoteticky predpokladať pravouhlý tvar pôvodnej svätyně. V druhej stavebnej etape bolo k lodi kostola pristavané polygo-

nálne presbytérium dosahujúce rovnakú šírku ako loď. Odkrytá a čiastočne preskúmaná bola približne polovica polygónu, južná časť sa dnes nachádza pod novopostavenou zvoniacou. V jednej stavebnej etape s presbytériom boli stavané aj jeho oporné piliere a sakristia. Z tejto etapy sa zachovalo čiastočne aj nadzákladové murivo s nárožným armovaním pri východnom opornom pilieri. Nachádzajú sa v ňom sekundárne použité architektonické články – rebrá klenby, zo staršej svätyne kostola, ktoré podľa profilácie možno datovať do 13. stor. V interiéri sa po začistení niektorých častí pri vnútornom líci muriva objavili fragmenty vápennej dlážky. Tvaroslovné články súvisiace s gotickou stavebnou etapou boli zistené vo veži dnes stojaceho kostola. V jej hornej časti boli prieskumom identifikované architektonické články s kamenárskymi a osadzovacími značkami, pochádzajúce z ostien okien.

Datovanie obidvoch stavebných etáp je možné stanoviť len rámcovo: na základe architektonických článkov nachádzajúcich sa sekundárne v hmote polygonálneho presbytéria a pôdorysnej dispozície. Prvú stavebnú etapu je možné na základe časti rebra rámcovo datovať do 2. polovice 13. storočia, výstavba gotického presbytéria spadá rámcovo do 14.–15. storočia.

Pri záchrannom výskume neboli okrem drobných fragmentov ľudských kostí a jedného atypického črepu nájdené žiadne sprievodné nálezky. Nálezky ľudských kostí poukazujú na pravdepodobný výskyt prikostolného cintorína. Počas čistenia plochy v okolí stavby boli zistené stopy po ukladaní kameňov – okruhliakov, v jednej vrstve do flu. Pravdepodobne sa jedná o staršie dláždenie okolo súčasnej stavby kostola.

Terén v okolí je značne narušený. Najväčšie porušenie vrstiev sa predpokladá počas stavby dnešného kostola. Po zapustení základov súčasnej stavby do podložia boli ešte tieto zbokou prisypané ďalším ílom pochádzajúcim pravdepodobne z ich hĺbenia. Aj okolitý terén bol vyrovnaný ílovou vrstvou, ktorá čiastočne prekryla zvyšky už porušených základov lode staršieho kostola. Vo východnej časti presbytéria nedošlo až k takýmto zmenám terénu, nadzákladové aj základové murivo bolo v súčasnosti prekryté len tenkou humusovou vrstvou do hrúbky 10 cm. K ďalšiemu porušeniu vrstiev došlo aj v rámci vopred neohlásených zemných prác v rokoch 2000 a 2001.

3. Záver

Pri pokuse o sumarizáciu nových poznatkov k sakrálnej architektúre regiónu Novohradu a Hontu je nutné uviesť limitujúce faktory tohto príspevku. Základným limitom je výber objektov, ktorý vďaka samotnej podstate pamiatkových výskumov nie je a nemôže byť systematický a preto nepokrýva všetky kľúčové objekty regiónu. Z toho dôvodu sú výsledky výskumov čiastočne doplnené o poznatky z povrchových prieskumov tých lokalít, kde ja vizuálne obhliadky prinášajú nové poznatky. Preto je cieľ príspevku možné načrtnúť v dvoch rovinách:

- prvou je sprístupnenie výsledkov hĺbkových výskumov pre potreby ďalšieho bádania, najmä vzhľadom na fakt, že v niektorých prípadoch sú tieto výskumy konečnou a poslednou dokumentáciou pôvodného stavu,
- druhou rovinou je pokus o upozornenie na niektoré súvislosti vývoja sakrálnej architektúry a hlavne upozornenie na objekty, ktoré sa javia ako nádejné pre budúce výskumy.

Z hľadiska bádania počiatkov sakrálnej architektúry sledovanej oblasti sa v súčasnosti ako jeden z kľúčových objektov javí kostol v Holiši. Kamenné kvádre použité sekundárne v románskom tehlovom murive umožňujú predpokladať starší kamenný kostol datovaný minimálne do 12. storočia. Do tohoto kontextu je možné hypoteticky zaradiť aj južný kamenný portál. Popri predpokladanom kostole v Holiši je ďalším nádejným objektom pre rozšírenie počtu zachovaných kamenných románskych sakrálnych ev. a v. kostol v Dolnej Strehovej, ktorý svojim predpokladaným románskym jadrom a fortifikačnými prvkami predstavuje jeden z najdôležitejších objektov v regióne.

Druhým významným poznatkom k románskej architektúre sú indicie o existencii širšej

skupiny románskych tehlových kostolov v južných oblastiach Novohradu a príslušných oblastiach Gemera a Hontu. V súčasnosti sú románske tehlové kostoly priamo, alebo nepriamo doložené v Holiši, Pincinej (Furmánek–Tóthová 1982), Veľkej Čalomiji, Gemerskom Jablonci a Petrovciach (Mencl 1937, 319–320), problematickou lokalitou je Balog nad Ipľom.

V tejto súvislosti sú dôležité doklady o existencii tehlových stavieb, resp. ojedinelé nálezy plevových tehál v dvoch románskych kláštoroch v regióne: v benediktínskych Rimavských Janovciach (Hraškov–Kurthy–Ragač–Šimkovic 2001) a v Lučenci, časť Opatová v polohe Szentkirályhegy. Práve tieto dva kláštory mohli zohrať úlohu lokálneho východiskového centra tehlovej sakrálnej architektúry. V prípade Rimavských Janoviec je možné reálne zaradiť do ich okruhu dedinské kostoly v Gemerskom Jablonci a Petrovciach, ktoré s kláštorom súvisia dispozične, tvaroslovím a azda aj použitými stavebnými technológiami. Ďalšie súvislosti v rámci lokálnej skupiny románskej tehlovej architektúry nám zatiaľ unikajú z dôvodu súčasného stavu bádania – v celej uvedenej skupine je zatiaľ jediným jednotiacim momentom tehla použitá ako stavebný materiál. Z kľúčových porovnávacích znakov architektúry máme pre hľadanie bližších súvislostí k dispozícii výskumom overenú len jednu kompletnú dispozičiu (Pinciná) a jeden príklad povrchovej úpravy muríva (Holiša). Doklady tvaroslovia sa zachovali len na podrobnejšie neskúmanom kostole v Gemerskom Jablonci a vo forme dokumentácie v prípade zaniknutého kostola v Petrovciach. Záverom je možné konštatovať, že sledovaný región môže byť bádateľsky zaujímavý z hľadiska výskumu tehlových stavieb, nakoľko predstavuje oblasť spoločného výskytu dvoch druhom tradičným stavebných materiálov. Dokazuje to najmä kostol v Holiši, ktorý mal v rámci stredovekého stavebného vývoja 4 stavebné etapy realizované z kamenného muríva a len jednu z tehlového. Okrem toho sa tu objavujú indicie o možnom využití zmiešaného kamenného tehlového muríva (Gemerský Jablonec, Balog nad Ipľom, v špecifickej forme Rimavské Janovce).

V prípade skúmaných príkladov gotických kostolov zatiaľ nie je možné zistené skutočnosti uviesť do širších súvislostí. Potvrdenie existencie stredovekých kostolov a ich rámcové datovanie má v súčasnosti azda najväčší význam dejiny osídlenia Novohradu. Ako perspektívne oblasti tu v súčasnosti javia hlavne okolie Malých a Veľkých Zlievíc s dvomi stredovekými kostolmi a zaniknutým hrádkom v polohe Várhegy pri Malých Zlieviciach a okolie Mýtnej so stredovekým kostolom v Dobroči, naďalekým hradom Divín a zaniknutou mýtnou stanicou.

Literatúra

- BÓNA, M.–KOLLÁROVÁ, R.–PAULUSOVÁ, S., 1998: Výsledky výskumu fasád kostola sv. Andreja apoštola v Timoradzi. In: *Archaeologia historica* 23, Brno, s. 369–377.
- FURMÁNEK, V.–TÓTHOVÁ, I., 1982: Záchranný výskum v Pincinej. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1981*, Nitra, s. 83 – 86. obr. 58, s. 361.
- HRAŠKOVÁ, E.–KURTHY, L.–RAGAČ, R.–ŠIMKOVIC, M., 2001: Pamiatkový prieskum a zisťovací archeologický výskum kostola a zaniknutého benediktínskeho kláštora v Rimavských Janovciach. In: *Archaeologia historica* 26, Brno, s. 279–298.
- MENCL, V., 1937 : *Stredoveká architektúra na Slovensku*. Praha–Prešov.
- STANÍK, I.–KVETANOVÁ, G., 1998: Nález staršej zaniknutej stavby na mieste františkánskeho kláštora v Trnave. In: *Pamiatky Trnavy a Trnavského kraja* č. 2, Trnava, s. 21–28.

Zusammenfassung

Neue Erkenntnisse zur Architektur der mittelalterlichen Kirchen auf dem Gebiet Novohrad und Hont (Slowakei)

Dieser Beitrag beschäftigt sich mit den Ergebnissen der Erforschung der mittelalterlichen Kirchen auf dem oben erwähnten Gebiet. Archäologische Erforschung wurde in den Kirchen in Dobroč, Balog a.d. Ipľ, Veľké Zlievce und in Stará Halič durchgeführt. Im Zusammenhang mit der Fassadenerneuerung

der Kirchen in Holiša und Malé Zlievce wurde bauhistorische Erforschung realisiert. Diese Erforschung wurde durch Landesaufnahme der Kirchenruinen der mittelalterlichen Kirchen in Opava und Vefké Zlievce erweitert. Zu den wichtigsten Feststellungen gehören zwei oder drei romanische und zwei gotische Phasen in der Kirche in Holiša, Lokalisierung der mittelalterlichen Kirche in Vefké Zlievce, Entdeckung und Erforschung der gotischen Kirche in Malé Zlievce. Die Erforschung brachte neue Erkenntnisse von der Existenz der romanischen aus Ziegeln erbauten Kirche in Vefká Čalomij und näher nicht datierbaren der mittelalterlichen Kirche in Opava. Die Gesamtauswertung des zeitlichen Zustands der Erkenntnisse erlaubt die Zahl der mittelalterlichen und hauptsächlich der romanischen Ziegelkirchen in Novohrady und auf den Nachbargebieten zu verbreiten.

Abbildungen:

1. Balog a.d. Ipf. Grundriß der Kirche mit der Bezeichnung der archäologischen Erforschung. 1 – durch die Erforschung festgestelltes Mauerwerk, 2 – Sondegrenze.
2. Dobroč. Areal der Kirche. Die Sonden der archäologischen Forschung sind punktiert.
3. Dobroč. Detail des gotischen Triumphalbogens.
4. Holiša. Bauhistorische Analyse der Kirche. 1 – romanisches Mauerwerk der ersten Phase (Ziegelmauer mit den Quadern in der Sekundärlage), 2 – spätromanischer Zubau des Nebenschiffs, 3 – erste gotische Phase, 4 – spätgotische Phase. Untergebrochene Schraffierung – hypotetische Einreihung.
5. Holiša. A – Fenster an der Nordseite der Kirche, B – Südportal.
6. Malé Zlievce. Südfassade der Kirche. Gotisches Mauerwerk der ersten Phase ist graufarbig bezeichnet, durch starke Linie sind ursprüngliche Öffnungen bezeichnet.
7. Opava. Grundriß der Kirche.
8. Stará Halič. Die Gruft.
9. Vefké Zlievce. Bauhistorische Analyse des entdeckten Mauerwerks. 1 – Mauerwerk des Schiffes aus der ersten Phase, 2 – zweite Phase: Mauerwerk des gotischen Presbyteriums und der Sakristei.

